

ישוב הארץ. והמושבה "חדרה" הוקמה ע"י ת"ח, וביניהם משפחת פרנק (אביו של הגאון הרב צבי פסח פרנק רבה של ירושלים) וכידוע הקדחת הפילה מהם חללים רבים והם לא נטשו את המקום, אלא אדרבה נלחמו בקדחת עד שהדבירו אותה, וכן תושבי מקומות אחרים בארץ ובעיקר תושבי עיה"ק חברון, הרואים את עצמם כשלוחי ציבור, קדוש יאמר להם.

שליח ציבור רשאי להכנס לסכנות בעליה לארץ ובישובה. ובזה יובן מה שכתב ריה"ל בחתימת ספרו. וכך גם נהג למעשה.

ח. בכל הדורות מצאנו מס"נ על ישוב ארץ ישראל

ואכן מצינו בכל הדורות שאנשים נטלו על עצמם סיכונים בישובה של ארץ ישראל, עיין הקדמת פאת השולחן שר' ישראל משקלוב שיכל את רוב משפחתו בגלל

סימן יב

ישוב הארץ — בינוי או שדות

ראשי פרקים

הצגת הבעיה

א. עדיפות אילנות על בתים	ה. שיטת הרמב"ם בהפיכת שדה לבית
ב. נטיעת אילנות לעומת זריעת שדות	ו. שינוי יעוד מבית לשדה
ג. מחלוקת הירושלמי והבבלי	ז. מחלוקת האחרונים
ד. עדיפות שטח חקלאי על פני בינוי או עיור	סיכום

* * *

הצגת הבעיה

כיצד מתקיימת מצות ישוב ארץ ישראל ביתר הידור: בשדות או בבתים, בעיור או בחקלאות? האם מותר לתכנן את ישוב הארץ ע"י עקירת שטחים חקלאיים והפיכתם לשטחים בנויים? וכן, האם מותר לסלול כביש על חשבונם של שטחים חקלאיים? מה עדיף: ריכוז האוכלוסיה או פיזור?

א. עדיפות אילנות על בתים

את שאלת העדיפות בין בית לשדה לעניין ישוב הארץ ניתן לבחון על פי הסוגיה (ב"מ קא ע"ב) של "היורד לשדה או לחורבה של חבירו ללא רשות ונטעה או בנאה":
 "א"ר יוחנן בבית שומעין לו, (היורד לתוך חורבה ובנאה שלא ברשות ואומר לו עצי ואבני אני נוטל" — רש"י) בשדה אין שומעין לו (היורד לשדה ונטעה שלא ברשות ואומר נטיעות אני נוטל) מאי טעמא? משום ישוב ארץ ישראל. איכא דאמרי משום כחשא דארעא

(שכבר הכחישו הנטיעות את השדה שינקו ממנה) מאי בינייהו? איכא בינייהו – חו"ל: למ"ד משום כחשא דארעא – ממונא אפסדיה, ואפילו בחו"ל – נמי אין שומעין לו".

הרמב"ם פסק (הל' גז'א פ"י ה"ט): "מפני שמכחיש את הקרקע". כלומר, כלישנא בתרא, שגם בחו"ל אין שומעין לו בשדה משום כחשא דארעא. ושם (ה"ה): "אמר לו בעל השדה: עקור אילנך ולך, אין שומעין לו".

והראב"ד השיגו:

"נ"ל שאין אומרים כן בארץ ישראל, מפני ישוב ארץ ישראל. וכן אם אומר הנוטע, הריני עוקר אילני, אין שומעין לו כמו שכתב הוא (ר"ל בהל' ט' ה"ל) אפילו בחו"ל, מפני שמכחשת את הקרקע. וזה מוסיף הוא דאית ליה נמי משום ישוב ארץ ישראל".

כוונת הראב"ד היא שלא נחלקו שתי הלשונות בעיקרון של מצות ישוב ארץ ישראל. גם לישנא בתרא מודה שיש מצוה ליישב את הארץ, אלא שהיא הוסיפה על לישנא קמא נימוק נוסף, משום כחשא דארעא, ונימוק זה בלבד נוגע גם לחו"ל. אך בארץ ישראל יש שני נימוקים, גם ישוב ארץ ישראל וגם כחשא דארעא. ולכן סובר הראב"ד שבעל השדה אינו יכול לומר לנוטע: עקור אילנך ולך, אע"פ שהנימוק של כחשא דארעא לא קיים כאשר בעל השדה מוותר עליו. אך עדיין קיים הנימוק של ישוב ארץ ישראל, וזה אינו תלוי בו, אלא כלל ישראל מחייב אותו להימנע מעקירת אילנות בארץ ישראל.

וכתב המ"מ שגם הרמב"ם מודה לראב"ד במצוה ליישב את ארץ ישראל. אלא שאין חוששין לכך אלא כאשר בעל השדה מעוניין בכך, אך כשבעל השדה עצמו מוכן שיעקור את האילנות משדהו אין כאן מצות ישוב ארץ ישראל.

נמצא שהרמב"ם והראב"ד נחלקו בשאלה האם ישוב ארץ ישראל הוא אובייקטיבי או סובייקטיבי, או במינוח תורני: חיוב חפצא או חיוב גברא. לדעת הראב"ד ישוב ארץ ישראל הוא אובייקטיבי כלומר: חובת חפצא של השדה, ואינו תלוי כלל בדעתו האישית של בעל השדה. לדעת הרמב"ם הנימוק הוא סובייקטיבי כלומר: חיוב גברא. ורק כאשר בעל השדה מעוניין במטע יש בכך משום ישוב ארץ ישראל, אך כשאינו מעוניין בכך אין מצוה.

ויתכן לומר שהרמב"ם לשיטתו, שלא מנה את מצות ישוב ארץ ישראל במניין המצוות. והרמב"ן השיגו (השגות הרמב"ן מ"ע ד') שהמצוה היא "שלא נעזוב אותה ביד זולתנו מן האומות או לשממה". כלומר יש מצוה ציבורית על כלל ישראל לכבוש את הארץ כולה וליישובה באופן אקטיבי. לדעת הרמב"ם יש רק מצוה לשבת בארץ באופן פסיבי (כי ע"כ אדם מקיים את רוב מצוות התורה, ודומה שיש לו א-לוה, עיין היטב בלשון הרמב"ם בפ"ה מהל' מלכים) אך אין מצוה ליישובה באופן אקטיבי, אלא שלצורך הישיבה על הארץ להיות בנויה ונטועה, כי א"א לשבת בארץ ישראל ללא קורת גג וללא פרנסה. לכן צורך האדם הוא הקובע את ישוב הארץ, וכאשר אין לאדם צורך בנטיעות, אין מצות חפצא שהארץ תהיה מיושבת אלא רק מצות גברא שהאדם ישב בארץ.

ובדעת הראב"ד מסתבר לומר, שאדם הרוצה לעקור את אילנותיו שנטע בעצמו, ולבנות במקומם בתים – אין איסור בדבר (כשהכל נעשה מבלי לפגוע באיסור "בל תשחית", הנהג גם בחו"ל). איננו יכולים לכפות על האדם לנטוע אילנות או לבנות בתים, כל אדם עושה בנחלתו כהבנתו. אך כאשר בעל השדה דורש מהנוטע שלא ברשות שיעקור אילנותיו, יכול

הנוטע לומר לו בשם כלל ישראל שהארץ זקוקה לעצים ולכן איננו מוכן להיות שותף לעקירתם. אך אם בעל השדה רוצה לעקור בעצמו — איש לא ימחה בידו (מלבד השאלה של "בל תשחית", כאמור).

נמצא¹, שבין אם נאמר שישב הארץ הוא מצות חפצא כראב"ד, ובין אם נאמר שהוא מצות גברא כרמב"ם, המצוה קובעת יחס מועדף לאילנות על בתים. כי בבתים יכול הבונה ליטול עציו ואבניו, גם בניגוד לרצונו של בעל השדה.

ב. נטיעת אילנות לעומת זריעת שדות

מצינו סתירה להנחה זו מהאמור שם (ק"ח ע"ב) בענין דינא דבר מצרא: "אדעא לבתי ואדעא לזרעא (המצרן חפץ בה לזריעה והלוקח צריך בה לבניין בית) ישוב עדיף" (ב"ד לא תיקנו כאן עשיית הישר והטוב, שזו טובה מזו). משמע שישב בתים עדיף מישב שדות. אמנם הלכה זו נוהגת גם בחו"ל, אך לא מצינו שבארץ ישראל יש הלכה שונה, וגם אין סברה לומר שארץ ישראל שונה מכל העולם, ושבה שדות עדיפים מבתיים.

וכבר עמד על כך הרא"ש (שם, פ"ט ס' ל"ג) ותירץ שאכן בתים עדיפים מזרעים, אך אילנות עדיפים מבתיים. בסוגיית בר מצרא מדובר בזרעים ולכן ישנה עדיפות לבתיים, אבל בסוגיית "היורד לשדה חברו שלא ברשות ונטעה או בנאה" מדובר באילנות.

מה הסברה לחלק בין זרעים לאילנות? אילנות מושרשים וקבועים, וזרעים הם ארעיים. בתים עדיפים מזרעים כי בתים הם קבועים וזרעים — ארעיים. ויתכן שאילנות נחשבים קבועים ומושרשים יותר מבתיים. אלא שלפ"ז יהיה הדבר תלוי בחזק הבתים ובזני האילנות. כי יש בתים קבועים יותר מאילנות, וצ"ע. ונראה שהבתים תופסים מקום מצומצם, ונטיעות תופסות שטח רחב. ארץ ישראל מיושבת יותר ע"י אילנות מאשר ע"י בתים.

ולפי מה שפירשנו, בדעת הרמב"ם עפ"י המ"מ, שמצות ישוב ארץ ישראל היא חובת גברא ולא חובת חפצא, ורק כאשר יש לבעל השדה נזק מעקירת האילנות הוא יכול למנוע את עקירתן — יש מקום ליישב את הסתירה באופן אחר. ב"יורד לשדה חברו" כאשר בא היורד — הנוטע — לעקור את אילנותיו בניגוד לרצון בעל השדה אנו אוסרים על הנוטע לעקור את נטיעותיו, בגלל הנזק שאילנותיו גרמו לבעל השדה. משא"כ בבתים — שאם יקח את אבניו לא ייגרם לבעל השדה נזק בכך, כי הבתים לא הכחישו את הקרקע, כמו אילנות, אך בעדיפות בין המצרן שבא לנטוע אילנות ללוקח שבא לבנות בתים, אנו אומרים שבית עדיף, כי ישוב בית הוא צורך גדול יותר לאדם מאשר נטיעת אילנות. נטיעה היא רק פרנסה ואילו בית מאפשר חיים תקינים.

1. הריטב"א (שם שטמ"ק), מפרש את הגמ' שבין בארץ ובין בחו"ל החשש הוא משום כחשא דארעא. המחלוקת בין הלשונות היא: ללישנא קמא כחשא דארעא הוא דין מיוחד לא"י משום ישוב הארץ, וללישנא בתרא אף בחו"ל קיים הדין של כחשא דארעא מפני שהוא נזק ממוני, ולדעתו צריך לומר ששתי הלשונות סוברות שהחשש לכחשא דארעא הוא אחרי עקירת העצים, ולפי ל"ק עקירת העצים גורמת לפגיעה בארץ. ולל"ב עקירת העצים גורמת לנזק ממוני.

ויש להקשות לדעת הרמב"ם: כשאדם בנה בית בשדה חברו שלא ברשות, ורוצה ליטול את עצי וואבניו, אין בעל השדה יכול למנוע זאת ממנו. מדוע לא נאמר שמכיון שבעל השדה מעוניין בבית לדור בו, משום ישוב ארץ ישראל — נמנע את הריסת הבית? וי"ל שאמנם בית מביא תועלת לבעל השדה, אך בנטילתו מהשדה לא נגרם לו נזק, בעוד שעקירת אילנות גורמת לו נזק. אע"פ שאם היינו דנין מצד בעל השדה אין ספק שטוב לו שהבית ישאר במקום ויסייע בידו לשבת בארץ ישראל בצורה נוחה. אך כנגד זה עומד הבונה את הבית שלא ברשות — ומחזיק באבניו, ורוצה להשתמש בהן לבנות לו בית במקום אחר. עם כל חשיבותה של ארץ ישראל א"א להפקיע בגללה את רכושו של הבונה, שהרי בעל השדה לא רכש את העצים והאבנים והם אינם שלו ואין לו כל זכות בהם. אבל באילנות שגרמו נזק לשדה בכחשא דארעא, יכול בעל השדה לטעון שלא יעקרו (אף אם רצונו של הנוטע ליטול את עציו) — בגלל כחשא דארעא.

ולפי"ז י"ל שאע"פ שהרא"ש סובר כרמב"ם, שבעל השדה יכול לומר לנוטע "טול אילנך ולך" (עי' ש' פרק ח' סי' י"ג), יתכן לומר שלא נאמר כן אלא בחר"ל. אך בארץ ישראל מודה שלא יכול לומר לו "טול אילנך ולך". וא"כ בארץ ישראל אפ"ל שהרא"ש סובר כשיטת הראב"ד שישוּב ארץ ישראל הוא חובת חפצא ולכן קנה-המידה הוא קביעות בישוּב הארץ, מצד החפצא שבה. ומבחינה זו הדירוג הוא: אילנות, בתים, זרעים. אילנות מיישבים את הארץ ע"י השרשה קבועה, בתים — פחות וזרעים פחות מבתיים. אך לדעת הרמב"ם, שישוּב הארץ הוא חובת גברא, השימוש של האדם בבית הוא העיקר ואח"כ אילנות וזרעים, ואין באמת נפ"מ בין זרעים לאילנות, שניהם פחותים מבתיים.

ג. מחלוקת הירושלמי והבבלי

כתוב בירושלמי (גיטין פ"ה ה"ו):

"היורד לתוך חורבה של חבריו ובנאה שלא ברשות שמין לו וידו על התחתונה. ביקש ליטול עציו ואבניו אין שומעין לו. ר' יעקב בר אחא בשם ריב"ל משום ר"נ בר יעקב בעי אילו הפורק חבילתו לתוך חורבתו של חבריו והלך ליטלה, שמא אין שומעין לו? ולא שמיע דאמר ר' יעקב בר אחא (כך יש לגרוס ולא אידי) משום ריב"ל משום ישוב? יאות אמר ר' יוסי הוינא סבר מימר מה פליגין בארץ, אבל בחו"ל לא. מן מה דאמר ר' יעקב בא אחא משום ישוב הדא אמרה היא בארץ היא בחו"ל".

בה"א סבר הירושלמי שנימוקו של ר' יעקב בר אחא משום ריב"ל הוא משום ישוב ארץ ישראל. אך למסקנה סובר הירושלמי שהוא משום ישוב העולם, וא"כ אין הבדל בין ארץ ישראל לחו"ל. אלא שלדעת הירושלמי משום ישוב העולם אין גם לבונה בית רשות ליטול עציו ואבניו. הירושלמי חולק איפוא על הבבלי וסובר שאין הבדל בין בתים לבין נטיעות וזרעים. כל דבר המוסיף ישוב בעולם — רשאי בעל השדה למנוע את הריסתו או עקירתו. בעל שיירי הקרבן (שם) עמד על מחלוקת זו בין הבבלי לירושלמי, והקשה על הבבלי מכמה סוגיות בבבלי, שבהן מצינו שבניין בתים יש בו "משום ישוב ארץ ישראל". לדוגמא (גיטין ח' ע"ב):

"הלוקח בית בארץ ישראל כותב עליו אוננו אפילו בשבת משום ישוב ארץ ישראל".

ישוב הקושיה לשתי השיטות האמורות:

לשיטת הרמב"ם אכן בית יש בו ישוב ארץ ישראל יותר מאשר שדה (ועם זאת אין ספק שגם הקונה שדה מגוי יכתוב עליו אונו אפילו בשבת, כי גם קנין שדות בארץ ישראל הוא מצוה וכפי שיתברר להלן). גם ר' יוחנן שאמר שאסור לעקור נטיעות "משום ישוב ארץ ישראל" ולא אמר כן בבתים, זהו רק משום שבעל השדה יכול להתנגד לעקירת האילנות משום כחשא דארעא, כי אז יש אסור מצד ישוב ארץ ישראל. אך כשאין כחשא דארעא אין מקום למנוע את העקירה "משום ישוב ארץ ישראל", (וי"ל וכהריטב"א הנ"ל) ורק אז מצוה זו היא חובת גברא ותלויה בדעתו של בעל השדה. ולכן בבית שאין טענת "כחשא דארעא" אין מצות ישוב ארץ ישראל ואין אפשרות למנוע את ההריסה. וכמו שהירושלמי עצמו אמר שיכול בעל החבילה ליטול את חבילתו. אך לבנות בית או לקנותו לכתחילה בוודאי שזו מצוה.

לשיטת הראב"ד, שזו חובת חפצא, ולדעתו עיקר ישוב ארץ ישראל הוא בעצים ולא בבתים, וכן דעת הרא"ש כמש"כ לעיל, י"ל ג"כ כנ"ל שרק כאשר יש לפנינו עימות בין זכותו של אדם על רכושו לבין זכותם של אחרים, רק אז יש לשקול האם להעדיף מבחינת ארץ ישראל בתים, שדות או מטעים. וכמו שמנמק זאת הירושלמי בטענה חזקה, וכי אסור לאדם ליטול את חבילתו?! אולם זאת רק כאשר זכותו אינה פוגעת בזכותם של אחרים. אך כאשר יש גם לאחרים זכות — זכותה של ארץ ישראל גם היא מובאת בחשבון. ולכן כאשר הנוטע רוצה ליטול את אילנותיו, בניגוד לרצונו של בעל השדה, לדעת ר' יוחנן אין זו חבילתו בלבד. גם לבעל השדה יש זכות באילנות שגדלו בשדהו². וכן כאשר בעל השדה אומר לנוטע "עקור אילנך ולך" מכיון שנדרש ממנו לטרוח ולעשות מעשה ולעקור אילנותיו הוא יכול לטעון שזכותה של ארץ ישראל קודמת ואין הוא חייב לטרוח לעשות מעשה בניגוד לטובתה של ארץ ישראל. וכן כאשר בר מצרא רוצה לזרוע זרעים והלוקח לבנות בית, הלוקח קודם, אך אם ירצה בר המצרא לנטוע אילנות — הוא קודם, בגלל ישוב ארץ ישראל. בכל המקרים שהבאנו יש התנגשות אינטרסים בין שני בני אדם וטובת ארץ ישראל מכריעה. אך כאשר אין ניגוד אינטרסים בין שני בעלי זכויות, אלא אדם בא לבנות בית, לנטוע כרם או לזרוע שדה בוודאי שמצוה לעשות כן בארץ ישראל משום ישוב הארץ, ולכן פשיטא שמצוה לקנות בית בארץ ישראל אפילו בשבת.

ד. עדיפות שטח חקלאי על פני בינוי או עיור

באיסור מכירת שדות לגוי מפרשת הגמ' (ע"ז כ"א ע"א) שישנם שני שיקולים: "שדות... דאית בה תרתי, חדא — חניית קרקע, וחדא — דקא מפקע לה ממעשר". כלומר, המוכר שדה לגוי עובר בשתי עבירות, גם עובר על איסור "לא תחנם" וגם מפקיע את השדה מחיוב מעשרות. בעוד שהמוכר בית לגוי עובר רק באיסור "לא תחנם" ואינו עובר על

2. ועין שטמ"ק בשם הרשב"א שעל דעת כן נטע שאם ירצה בעל השדה לזכות בנטיעות יזכה. וכשגילה בעל השדה דעתו דניחא ליה — קנה, ע"ש.

הפקעת חיוב מעשרות, ואע"פ שהבית מופקע מחיוב מזוזה, חובת הדר היא ולא חובת הבית, עי"ש בגמ'. משמע שיש ערך לחקלאות בארץ ישראל יותר מאשר לבית, ועדיף להשאיר שטח חקלאי כמות שהוא ולא להופכו לאזור בנוי ולא לכביש, כי בכך מפקיעים מאותו שטח את חיוב המעשרות שבו.

אלא שהדבר תלוי בשתי דעות בתוס' (שם ד"ה הא). לדעה הראשונה: הלכה זו נאמרה גם למ"ד אין קניין לגוי להפקיע מידי מעשר. א"כ גם אם ימכרו את השדה לגוי לא הופקעה השדה בעצם מחיוב המעשרות אלא שבפועל הגוי לא יפריש ממנה מעשר, ולפי"ז יהיה אסור להפוך שטח חקלאי לשטח בנוי או לכביש, כי עי"כ לא יפרישו ממנו מעשרות. (וגם אם בעלי השדות אינם שומרי מצוות ואינם מפרישים מעשרות בעצמם, מפירותיהם המגיעים לשוק מפרישים לבסוף מעשר. אך אם בעלי השדות הם נוכרים שאין מפרישים מפירותיהם מעשרות אין נפק"מ אם ישארו שטחים חקלאיים או יהרסו לשטחים בנויים או לכביש.)

לדעה השניה: סוגיה זו נאמרה למ"ד יש קניין לגוי להפקיע, כי לדעתו השדה מופקעת בעצם מחיוב מעשרות ע"י העברתה לגוי. ולדעה זו אין איסור לשנות ייעוד של שטח חקלאי לשטח בנוי, כי גם שטח בנוי חייב בעצם במעשרות ורק בפועל אין מגדלים בו גידולים חקלאיים ולכן למעשה אין מפרישים ממנו מעשרות. אלא שלפי הגדרה זו קשה, מדוע המוכר בית לגוי אינו עובר בשני איסורים כמו במכירת שדה: לא תחנם, והפקעה ממעשרות? שהרי בעצם גם בית חייב במעשרות, וכשמוכרו לגוי מפקיעו ממעשרות? כי בלא"ה הוא כבר מופקע ממעשרות מצד עצם ייעודו. וא"כ ה"ה יהיה אסור להמיר ייעוד של שטח חקלאי לשטח בנוי כי בכך מפקיעים את השטח מייעודו החקלאי החייב במעשרות, לייעוד אחר שאינו חייב במעשרות. ולא מצינו בכל הש"ס איסור לבנות בשטח חקלאי מסיבה זו, שמפקיעו ממעשרות. וצ"ל שבית הוא מצב ביניים. בעצם הוא חייב במעשרות אילו היו מגדלים בו גידולים חקלאיים, אך מצד שני הוא אינו מיועד לכך, ולכן בית נהנה משני עולמות: אין איסור מצד הפקעת מעשרות למוכרו לנכרי, אע"פ שמפקיעים ממנו חיוב מעשר, אך מכיון שאינו מיועד לכך אין זו הפקעה בעצם, אלא רק שינוי ייעוד, שמשמעותו, שבפועל לא יגדלו שם גידולים חקלאיים, אך אין בכך איסור.

ה. שיטת הרמב"ם בהפיכת שדה לבית

להלכה קי"ל שאין קניין לגוי להפקיע ממעשר, וכמו שפסק הרמב"ם (הל' תרומות פ"א הל' י'). ובכל זאת פסק (הל' עכ"ם פ"י הל' ג'): "ומפני מה החמירו בשדה? מפני שיש בה שתיים: מפקיעה מן המעשרות ונותן להם חניה בקרקע".

ועל כרחק צ"ל שהרמב"ם סובר כתירוץ הראשון בתוס' (שם), שהמכירה לגוי אסורה משום שבפועל הוא לא יפריש תרומה. וא"כ יקשה, שמאותה סיבה יהיה אסור לשנות משדה לבית, מפני שע"י השינוי — בפועל לא יפרישו מעשרות מאותו שדה?

וי"ל שהרמב"ם לשיטתו (הל' תרומות פ"א הל' י):

"גוי שקנה קרקע בארץ ישראל לא הפקיעה מן המצוות, אלא הרי היא בקדושתה.

ולפיכך אם חזר ישראל ולקחה ממנו אינה ככיבוש יחיד, אלא מפריש תרומה ומביא ביכורים, והכל מן התורה, כאילו לא נמכרה לגוי מעולם.

ופרש הכס"מ (שם, ובהל' שמיטה פ"ד הל' כ"ט) שרק לעניין כיבוש יחיד כתב שאין קניין לגוי להפקיע. ר"ל שאין לגוי בעלות גמורה להפקיע את השדה עד כדי כך שישראל הקונה חזרה את אותה השדה יחשב ככובשה מחדש. לעניין זה בלבד אין לגוי קניין, אך לעניין חיוב תרומה — כל עוד השדה ברשות הגוי היא מופקעת בעצם מתרומה.

ובמעדני ארץ (להגרש"ז אורבך, הל' תרומות שם) הסביר את דברי הכס"מ שרק הגידולים מופקעים מחיוב מעשרות אך לא הקרקע עצמה. ולדעתו, מובן יותר מדוע רק מכירת שדה לגוי אסורה ולא מכירת בית: בשדה יש גידולים בפועל המופקעים ממעשרות ע"י בעלות הגוי (יש קניין לגוי להפקיע), אך בית שאינו מיועד לגידולים אין בו הפקעה כלל ומותר למכרו לנוכרי מצד זה של הפקעה ממעשרות. ולכן גם שינוי ייעוד משדה לבית מותר כי אין כאן הפקעה כלל. ורק במכירת שדה לנוכרי יש בגידולים שיצמחו הפקעה בעצם, אבל לא בהפיכה לבית כי לא יהיו בו גידולים.

ו. שינוי יעוד מבית לשדה

בשינוי בית לגינה פסק הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"ג ה"ו):

"לא יסתור אדם את ביתו לעשותו גינה ולא יטע את חורבתו גינה, שלא יחריבו את ארץ ישראל".

ומקורו בתוספתא (ערכין פ"ה), שם נחלקו רבנן ור"ג בדבר ופסק כרבנן. והדבר תואם את שיטתו שעיקר ישוב ארץ ישראל הוא בבית ולא בגינה. ולשיטת הרא"ש (שכאמור לעיל שדה עדיפה על בית, יקשה מתוספתא זו) שחילק בין זרעים לאילנות י"ל שרק בגינה אסור כי היא מקום גידול זרעים אך מטע אילנות מותר.

וא"כ הרמב"ם לשיטתו שבית עדיף מאילנות והרא"ש לשיטתו שאילנות עדיפים מבית.

ז. מחלוקת האחרונים

ומצינו מחלוקת פוסקים בשאלה זו האם ישוב הארץ הוא בבינוי או בשדות.

בשו"ת תורה לשמה (סימן שפ"ז) כתב:

"ודאי לענין מצוה וחיוב ארץ ישראל הבית עדיף טפי מהגינה דהכי איתא בתוספתא דערכין (סוף פרק ה') וכן פסק הרמב"ם ז"ל בה' שמיטה ויובל (פרק י"ג הלכה ו') וז"ל: לא יסתור אדם את ביתו לעשותו גינה ולא יטע חורבתו גינה שלא יחריבו את ארץ ישראל ע"ש משמע דבית עדיף מגינה טפי, וכן פסק הרמב"ם ז"ל (הל' שכנים פ"י ה"א) וז"ל: היה הלוקח רוצה לבנות בה בתים ובן המצר רוצה לזרעה הלוקח זוכה משום ישוב הארץ ואין בה דין בן המצר". עי"ש.

ובשו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר (ח"א י"ד סימן רכ"ה) נחלקו בדבר הרצ"ה קלישר והר"ע הילדסהיימר. הרצ"ה קלישר פנה להר"ע הילדסהיימר בבקשה שלא להשתמש במעות

שנועדו לקניית קרקעות בארץ ישראל לצורך בתי מחסה לעניים והביא לו ראייה מע"ז כ"א, וז"ל:

"וכל שכן מקדושה חמורה לקלה או נוכל לנקוט מקדושה לחולין ודאי אסור להוריד דהרי אמרינו בע"ז דף כ"א דבית שאין מוכרין לעכו"ם הוא רק משום לא תחנם לא תתן חניה להם בקרקע ולפיכך משכירין להם מה"ת, אבל שדות אפי' להשכיר אסור מה"ת דמפקיע מן קדושת מעשר עי"ש בש"ס וברש"י הרי דמצות התלויות בארץ קדושה היא ובית מצוה ולא קדושה רק כחולין יחשב, וכן מזוני עניים הוא מצוה ולא קדושה".

רבי עזריאל הילדסהיימר השיב לו:

"ועל ראייתו מסוף פ"ק דע"ז תמהתי מאוד דאיך נזכר בש"ס או בפירש"י אשר רמז אליהם לשון קדושה. ואף אם יהיבנא לי' דקדושת מעשר הוא יותר מלישנא בעלמא, מזה לא מוכח דמעשר הוא קדושה אשר אין אנו יכולים להפקיע ממנו, אבל מנ"ל דשדה עצמה יש בו קדושה, השמע אדם מעולם כי אסור למכור שדה בארץ ישראל לקנות בית כמו שאסור למכור ס"ת לקנות תיבה וכדומה אתמהה!" הרי לנו מחלוקת בשאלה זו בין הרצ"ה קלישר הסובר ששדות עדיפות לבין הר"ע הילדסהיימר הסובר שבתים עדיפים.

ובשו"ת חתם סופר (י"ד סי' קל"ח):

"כי היכי דאיכא מצוה בארץ ישראל בבתים טפי מדקלי משום ישוב ארץ ישראל ועיין סוף עירוכין ה"ה בהיפוך בח"ל אבל בעו"ה באורך הגלות כי לא נשא הארץ לשבת אותנו וישמחו אלי גיל כי ימצאו מקום פנוי לבנות עליו בית ומצוה רבה נמי עביד להמציא מקום דירה לשה פזורה עד ישקוף ה' וירא".

מדברי החת"ס שלמד על השלילה (הגלות) מהחיוב (ישוב הארץ) יש ללמוד שעדיפות הבתים על השדות היא בגלל צורך האדם. האדם זקוק לקורת גג על ראשו יותר משדה לפרנסתו. ואין להקשות ממה שכתב הרמב"ם (הל' דעות פ"ה ה"א):

"דרך בעלי דעה שיקבע לו אדם מלאכה המפרנסת אותו תחילה, ואחר כך יקנה בית דירה, ואחר כך ישא אשה, שנאמר מי האיש אשר נסע כרם ולא חללו, מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו, מי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה". **כי שם מדובר בבחור בתחילת דרכו ומן הסתם הוא גר בבית הוריו וא"כ יש לו קורת גג לראשו. אלא שהוא רוצה לישא אשה וזקוק לדירה משלו. על כך אומר הרמב"ם שסדר הקדימויות הוא: פרנסה, בית, אשה. אך מי שאין לו שום דבר סדר הקדימויות הוא שונה: בית, פרנסה, אשה. (זוה שבימינו אין אנו מקפידים על הדבר כי השתנו הטבעים. וזמן הכשרה לפרנסה מכובדת הוא ממושך מאוד וכן דירה היא יקרה מאוד ואם אדם ידחה את נישואיו רק עד שייגמור את הכשרתו המקצועית ויבנה לו בית ימצא זרעו של אברהם אבינו חלילה כלה מאליו...).** אך אם יש די בתים לדיור לא מסתבר שנועדי בניית בתים על פני זריעת שדות ונטיעת עצים. אדרבה, חובתנו לדאוג עתה לישובה של הארץ בשדות ומטעים.

ולפי"ז יתכן שהמחלוקת בין הר"ע הילדסהיימר לבין הרצ"ה קלישר היא בשאלה מה נחוץ יותר בתי מחסה לעניים או שדות ומטעים. אך אלמלא כן גם הרע"ה היה מעדיף שדות על בתים וכפי שהוכיח הרצה"ק מע"ז כ"א.

סיכום

לדעת הרמב"ם, בינוי עדיף מבחינת ישוב הארץ. ומסתבר שגם כביש, המסייע לבינוי ולדיירי הבתים, עדיף משטח חקלאי. לדעת הרא"ש, אילנות עדיפים מבתיים וק"ו מכביש. אך גידולים חד שנתיים נחשבים פחות מבתיים, וצ"ע אם נחשבים פחות מכביש. והמסתבר בדעת הרא"ש, שמטעים עדיפים מבתיים, הוא משום שבתים עונים רק על חוב הגברא של האדם המעוניין לשבת בארץ, בעוד שמטעים עונים גם על חוב החפצא, שהארץ תהיה מיושבת לאורכה ולרוחבה. שדות של גידולים חד-שנתיים אמנם מתפרסים על שטחים נרחבים אך בגלל ארעיותם אינם נחשבים למיישבים את הארץ יחסית למטעים. לפי"ז יתכן לומר שגם לדעת הרא"ש עדיף פיזור אוכלוסיה ברחבי הארץ מאשר ריכוזה בצפיפות באזור מצומצם אחד. מבחינה זו אמצעי תחבורה מהירים ויעילים שיסייעו לפיזור האוכלוסיה ברחבי הארץ הם ממצות ישוב ארץ ישראל.

לדעת הרמב"ן (בהשגותיו לספר המצוות מ"ע ד') בוודאי שפיזור אוכלוסיה הוא רצון התורה, בהגדירו את המצוה: "שלא נעזוב אותה ביד זולתנו מן האומות או לשממה".

יש טוענים שהאזורים הפנויים בארץ נחוצים לשם הגנת הטבע של החי והצומח בארץ, שגם הם חלק מצורכי הישוב, ולדעתם יש לרכז את כל האוכלוסיה באזורים צפופים ולהניח אזורים פנויים ככל האפשר. ומסתבר שמצות ישוב ארץ ישראל היא גם יופי, נוחיות ואיכות הסביבה. ארץ ישראל צריכה להיות נאה, לא רק משום שבכל מצוה נאמר "ואנוהו" — התנאה לפניו במצוות, וכשם שיש צורך בציצית נאה ובלולב נאה כך יש צורך בארץ נאה, אלא יתירה מזאת, מסתבר שבארץ ישראל, הנוי ואיכות החיים הם חלק מהותי מגדרי המצוה. הישיבה בארץ צריכה להיות נוחה ומרחיבת דעת ורק אז אדם מקיים את מצות הישיבה כהלכה. כמו שנהגו האמוראים (כתובות ק"ב ע"א):

"ר' חנינא מתקן מתקליה (משווה ומתכן מכשולי העיר מחמת חובת הארץ שהיתה חביבה עליו ומחזר שלא יצא שם רע על הדרכים — רש"י). ר' אמי ור' אסי קיימי משימשא לטולא ומטולא לשימשא (כשהשמש מגיע למקום שהם יושבים וגורסין וחמה קודרת עליהם עומדים משם לישב בצל, ובימי הצינה עומדים מן הצל ויושבים בחמה כדי שלא יוכלו להתרעם על ישיבת ארץ ישראל — רש"י)".

הרי שארץ ישראל חייבת להיות נאה. ולכן לא רק כמות הישוב קובעת אלא גם איכות הסביבה.

מאידך, ריכוז של רוב האוכלוסיה באזור צפוף פוגע אף הוא באיכות המגורים, ויש בכך גם סכנות לא מועטות לגוף ולנפש.

ונראה שניתן לשמור על איכות הסביבה גם ע"י פיזור האוכלוסיה בשיעורים מבוקרים, והדרישה, להשאיר את רוב רובה של הארץ ריק, גם היא מוגזמת ויש צורך לשמור על איזון בין צרכי הארץ השונים, מבלי להגזים לצד זה או אחר. בפרט כאשר יש בעיות תעסוקה חמורות בפריפריה, ותחבורה מהירה, זולה ויעילה יש בה בכדי לסייע להתגבר על בעיות האבטלה (עיין רמב"ם הל' מתנות עניים פ"י ה"ז) "מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק בידי ישראל שמוך... או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות...".

ועל זה נאמר... וחי עמך". עצם הקמת התשתית, ובעיקר קיצור המרחקים בארץ, יש בהם מצוה גדולה נוסף על מצות ישובה של ארץ ישראל.

סימן יג

עקירת עצי סרק

כתב הרמב"ם (פ"ו מהל' מלכים ה"ח-ט):

"אין קוצצין אילן מאכל... שנאמר לא תשחית את עצה... ולא במצור בלבד אמרו אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה – לוקה. כל אילן סרק מותר לקוץ אותו ואפילו אין צריך לו".

והנה בימינו ניטעו אילני סרק רבים ביערות הארץ. אילנות אלו מרבים צל וירק והושקעו בהם כספים ומאמצים רבים. האם מותר לעוקרם ולכרותם?

יש להסתפק בכוונת התורה בהעדפתה עץ מאכל על עץ סרק, האם האכילה היא הקובעת את חשיבותו של העץ, או שמושבו והנאתו. בדרך כלל האכילה היא השימוש וההנאה העיקריים, אך יתכן מצב שבו התועלת וההנאה תהיינה מעצי סרק דוקא, מה יהיה הדין אז?

בזמן שהתורה דיברה עליו, קרי בכיבוש הארץ, היו בארץ ישראל עצי סרק רבים, והיה צורך לנטוע במקומם עצי מאכל, כמבואר על דרך הפשט (יהושע י"ז ט"ו) "ועלה לך היערה ובראת לך שם...", ועל כניסתם של ישראל לארץ אמרה התורה (ויקרא י"ט, כ"ג) "כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל" ודרשו במדרשים שיש מצוה

לנטוע עצי מאכל. כאמור, עצי הסרק היו רבים בארץ, והיה צורך להעדיף את עצי המאכל על עצי הסרק. אך בימינו נשתנו הטבעים, עצי פרי דורשים מים וטיפול מיוחד, ואפשר ליבא פירות גם מחו"ל, או לגדלם רק באזורים מתאימים לכך מבחינת תנאי הקרקע, המים והאקלים, ואילו עצי הסרק נוחים יותר לגידול, ואינם דורשים תנאים מיוחדים, ומים רבים – אין, והארץ חשופה לצערנו, אחרי שנות החורבן הארוכות. א"כ יש מקומות שעצי הסרק, הנותנים צל ונוי, עדיפים מעצי מאכל. גם מבחינת הפרנסה יש בהם לספק פרנסה, באזורים מסוימים, אולי יותר מעצי מאכל, וא"כ יתכן שלאחר השינוי שחל בארץ ישראל ההתייחסות לעצי הסרק תהיה שונה.

לא מצאתי מקור לסברה מחודשת זו, ולכן יש להניח שמה שכתבה התורה על עצי מאכל במקומו עומד, אך מכיוון שמסברה יש לומר שגם עצי סרק יש להם חשיבות דומה כיום, י"ל שהסברה נותנת שאותו איסור שחל על עצי מאכל יחול גם על עצי סרק. וסברה יש לה דין דומה לדאורייתא, לפעמים; (עי' ב"ק מ"ו ע"ב, נדה כ"ה ע"א).